

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

до Дня боротьби за права кримськотатарського народу – 71-ї річниці депортації кримських татар 18 травня

Вступ

Історична довідка

Редакційні рекомендації ЗМІ

Фахівці з питання

Корисні посилання

Вступ

Депортація кримських татар, розпочата 18 травня 1944 року, – один з найбільших злочинів радянського режиму, вчинених ним під час Другої світової війни. Понад 20 років в СРСР повністю заперечувався злочинний характер цих дій. Хоча ще 1967 року парламент Радянського Союзу визнав необґрунтованими звинувачення всіх кримських татар у співпраці з німцями, вони до самого краху комуністичного тоталітаризму так і не отримали права повернутися на історичну батьківщину.

Анексія Криму Російською Федерацією у березні 2014 році актуалізувала проблему боротьби кримських татар за свої права. Окупаційна адміністрація Криму вперше в новітній історії заборонила проведення 18 травня традиційного траурного мітингу в центрі Сімферополя, тож 70-і роковини депортації кримські татари відзначали в місцях компактного проживання в оточенні загонів поліції та під наглядом гелікоптерів.

Протягом 2014 року понад 150 кримських татар були піддані «вибірковому правосуддю», 21 зник без відома або був убитий, а Меджліс позбавлений як будинку, так і можливості вести діалог із державними органами т.зв. «Республіки Крим».

В таких умовах як вшанування на загальнодержавному рівні пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу, так і демонстрація солідарності в боротьбі за відновлення їхніх прав набуває важливого українського та міжнародного значення.

Історична довідка

Операція радянських військ з вигнання нацистських окупантів з території Кримського півострова почалася 8 квітня 1944 року і завершилася в ніч на 13 травня. Ще до завершення боїв, 22 квітня в доповідній записці на ім'я Лаврентія Берії кримські татари були звинувачені в масовому дезертирстві з лав Червоної армії. 10 травня Берія в листі Сталіну повторив попередній закид, додавши до нього «зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу» та «небажаність подальшого проживання кримських татар на прикордонній околиці Радянського Союзу». Також в листі була сформульована пропозиція виселити все кримськотатарське населення до Узбекистану.

Наступного дня, *11 травня 1944 року* було *прийнято* цілком таємну *Постанову* Державного комітету оборони № 5859сс «*Про кримських татар*». В ній наводилися попередні претензії до кримськотатарського населення – начебто масове зрадництво та масовий колабораціонізм, – які стали обґрунтуванням депортації. Насправді жодних доказів «масового дезертирства» кримських татар не існує, а абсолютна більшість колабораціоністів загинула в боях чи була засуджена в індивідуальному порядку.

Депортація кримськотатарського населення *розпочалася* о 3 годині ранку *18 травня 1944 року* і завершилася, в основному, 20 травня. До операції було залучено 32 тис. співробітників НКВД. Депортованим давалося на збори від кількох хвили до півгодини, дозволялося брати з собою особисті речі, посуд, побутовий інвентар та провізію в розрахунок до 500 кг на родину. В реальності ж вдавалося зібрати в середньому 20-30 кг речей та продуктів, абсолютна більшість майна залишалася і була конфіскована державою. Зафіксовано численні випадки мародерства. Протягом 2 днів кримських татар звозили машинами до залізничних станцій Бахчисарая, Джанкою та Сімферополя, звідки ешелонами відправляли на схід.

Під час головної хвилі депортації (18-20 травня) виселено 180 014 осіб, для перевезення яких було використано 67 ешелонів. Крім того, 6 тис. мобілізованих військкоматами протягом квітня-травня кримськотатарських юнаків окремо відправлено на наряди Головного управління формування резервів до Гурьєва (Атирау, Казахстан), Куйбишева та Рибінська, а ще 5 тис. кримських татар заслано на роботи до таборів тресту «Московуголь». Разом вигнано з Криму за перші два дні 191 044 осіб. Окремо 5989 чоловік, звинувачених у співпраці з німцями, та іншого «антирадянського елемента» заарештовано під час депортації. Вони потрапили до ГУЛАГу і в подальшому не враховувалися в загальних зведеннях про вигнанців.

В ході червневих депортацій болгар, вірмен, греків та «іноземних підданих» було додатково виселено 3141 кримського татарина, яким пощастило врятуватися в травні. Таким чином, загальна кількість вигнаного з Криму корінного народу склала: 183 тис. осіб на загальне спецпоселення, 6 тис. у табори управління резервів, 6 тис. до ГУЛАГу, 5 тис. спецконтингенту для Московського вугільного тресту, а разом **200 тисяч осіб**. Серед дорослих спецпоселенців знаходилося також 2882 росіян, українців, циган, караїмів та представників інших національностей, яких було виселено через приналежність до змішаних шлюбів.

Останній ешелон з депортованими прибув до Узбекистану 8 червня, певна частина кримських татар в дорозі загинула. Кількість таких за офіційними джерелами – 191 людина – викликає сумніви. Втім, навіть радянська статистика дозволяє простежити зменшення кількості вигнаного населення.

Відразу після перемоги над нацизмом розпочалася тотальна демобілізація кримських татар з лав Радянської армії. Протягом 1945-1946 рр. в трудові табори Сибіру та Уралу було направлено 8995 військовослужбовців, яким лише через кілька років дозволили возз'єднатися із родинами на засланні. Така сама доля спіткала і відзначених воїнів – навіть двічі Герою Радянського Союзу Амет-Хану Султану не дозволили повернутися до Криму. В усіх спецпоселенців-військових

вилучалися військові квитки, їм заборонялося носити зброю. При цьому старші офіцери залишалися на службі, тоді як старші офіцери-політпрацівники та співробітники карних органів відправлялися на спецпоселення.

Постановою радянського уряду від 8 січня 1945 р. «Про правовий статус спецпоселенців» відзначалося, що спецпоселенці користуються усіма правами громадян СРСР, але при цьому вони не мали права самовільно залишати райони спецпоселення, визначені для них, голови родин повинні були щомісяця реєструватися у міліції, а всі зміни у сім'ях повинні були доповідатися міліції у триденний термін.

Депортація мала катастрофічні наслідки для кримських татар в місцях заслання. Протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження **загибло понад 30 тис. кримських татар**. Не меншої шкоди зазнало господарство Криму, позбавлене досвідчених працівників.

Після депортації радянський режим вдався до нівелювання історичної пам'яті про кримську державність та кримських татар. 25 червня 1946 року Крим був позбавлений статусу автономії та перетворений на звичайну область РРФСР, а протягом наступних двох років понад 80% оригінальної кримської топоніміки було замінено на стандартні радянські назви.

Звичайним явищем були втечі з місць заслання. Особливого масштабу це явище набуло 1948 р., коли втекло 8692 кримських спецпоселенця, з яких було затримано 6295 і притягнуто до відповідальності 2645 осіб. Уряд уже 21 лютого 1948 р. спеціальною постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язало МВС встановити режим повного припинення втеч. 28 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» встановлювала довічний термін виселення і призначала 20-річне покарання примусовими роботами за втечу та 5 років – за переховування.

Радянський уряд 5 липня 1954 р. зняв з обліку спецпоселенців, які не досягли 16 років, а також молоді, яка прийнята на навчання до навчальних закладів. 13 липня 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР відмінила свій указ від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місць заслання.

Відселені з Криму кримські татари звільнені із спецпоселень на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. без права повернення в містя, звідки вони були вислані, та без повернення конфіскованого майна. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. про розселення татар, німців, греків, болгар та вірмен, що раніше мешкали на території Кримської області і поверталися з місць поселення, визнавала неприпустимим їх повернення у Крим, а також вважала «недоцільним» розселення їх у Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській областях.

Незважаючи на половинчастість ухвалених рішень, вони все-таки полегшили громадянське становище депортованих, позбавивши їх принизливих формальностей обліку. Це давало можливість і для переселення в інші місцевості СРСР, якою поодинокі депортовані змогли скористатися.

Політичні акції кримських татар (петиційна кампанія, створення політичних організацій, акції протесту, тощо) привели до ще одного політичного успіху. 5

вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який скасовував звинувачення в зраді кримських татар, проте проголошував нібито повне укорінення кримських татар в Узбекистані. У січні ж 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР відмінила заборону грекам, вірменам, болгарам та кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця їх проживання.

У період після Указу 1967 р. державні органи СРСР та УРСР вдалися до іншої тактики проти повернення депортованих народів у Крим. Основним знаряддям її став контроль за поверненням у Крим колишніх депортованих осіб за допомогою інституту прописки (реєстрації). Особам, які намагалися повернутися на законних підставах, органи внутрішніх справ утруднювали або й унеможлилювали придбання житла. Також вони ускладнювали процес прописки або відмовляли в ній. Будь-які прояви протесту, спровоковані цими діями, неухильно переслідувалися судовими органами.

Починаючи із 1968 р. розпочався процес організованої репатріації кримських татар до Криму. В кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. цим шляхом повернулися додому понад 200 родин, ще стільки саме прибули самостійно. До початку масового повернення наприкінці 1980-х рр. в Криму проживало приблизно 7 тис. кримських татар.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих примусовому переселенню, і забезпечення їх прав», а 7 березня 1991 року – Постанову «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав». Відтак відновлення за рахунок держави майнового та іншого стану репатріантів, яким цей стан був до моменту депортації, набувало необхідної легітимності.

Україна ніколи не відмовлялася від визнання актів органів колишнього СРСР щодо відновлення прав депортованих, а з часу проголошення незалежності взяла на себе повну відповідальність за долю всіх своїх громадян, включно з тими, що повертаються на її територію з місць депортації. 20 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 1140-18 «Про... гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», якою визнала кримських татар корінним народом України та гарантувала їхнє право на самовизначення в складі України.

Редакційні рекомендації ЗМІ

1. Прикметник *кримськотатарський* та споріднені з ним пишуться виключно разом, а не через дефіс. Це правильно з граматичної точки зору та історично коректно.

2. Самоназва кримськотатарського народу – *киримли* або *кримли*, що може бути адекватно перекладено як *кримці*. Не слід плутати це поняття з терміном *кримчани*, що означає всіх жителів Криму безвідносно до національності, та *кримчаки* – назвою окремого етносу, корінного народу України, який проживає в Криму.

3. Уживати поняття *татари* на означення саме *кримських татар* науково некоректно. Це приблизно те саме, що замість *українці* казати *східні слов'яни*.

Фахівці з питання

Гульнара Бекірова, Кримський інженерно-педагогічний університет

Сергій Громенко, Український інститут національної пам'яті

Богдан Короленко, Український інститут національної пам'яті

Олександр Лисенко, Інститут історії України НАНУ

Корисні посилання

Художній фільм «Хайтарма» / Україна, 2012, реж.: Ахтем Сеітаблаєв

Бекірова Г. Изгнали всех бессудно и бесправно // <http://www.forumn.kiev.ua/2011-108-05/108-10.html>

Бекірова Г. Питання депортації татар з Криму залишається дискусійним // http://zaxid.net/news/showNews.do?gulnara_bekirova_pitannya_deportatsiyi_tatar_z_krimu_zalishayetsya_diskusiyim&objectId=1122777

Бекірова Г. Сторінки кримської історії. «Спецпереселенці не мають права...» // <http://ua.krymr.com/content/article/26780808.html>

Бугай Н. Депортація народів // http://scepis.net/library/id_1237.html

Вересень М. Наша земля // http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nasha_zemlya.html

Головченко В. Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму // <http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochynnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol>

Громенко С. Вітчим народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму // <http://gazeta.dt.ua/history/vitchim-narodiv-navischo-stalin-viseliv-davni-etnosi-krimu.html>

Документи щодо депортації з Криму представників кримськотатарського та інших народів у 1944 р. // <http://www.memory.gov.ua/publication/dokumenti-shchodo-deportatsii-z-krimu-predstavnikiv-krimskotatarskogo-ta-inshikh-narodiv>

Зайцев Ю. Друга світова і «остаточне вирішення кримськотатарського питання» // <http://incognita.day.kiev.ua/druga-svitova-i-ostatochne-virishennya-krimskotatarskogo-pitannya.html>

Зайцев Ю. У депортації. Боротьба за відновлення прав // <http://incognita.day.kiev.ua/u-deportacziyi-borotba-za-vidnovlennya-prav.html>

Кіпіані В. Кирилли – це татари з Криму // <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/05/17/38808/>

Лисенко О. Як депортували кримських татар у 1944 р.? // <http://klio.org.ua/Statti/Oleksandr-Lisenko.-Yak-deportovali-krimskih-tatar-u-1944-r.html>

Семена М. Депортація: другий акт трагедії // <http://incognita.day.kiev.ua/deportacziya-drugij-akt-tragediyi.html>

Унікальні фото депортованих кримських татар // <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2014/05/16/142923/>